

УДК 159.922.7-053.6:316.362.1

Особливості захисних механізмів у підлітків в контексті батьківського ставлення

Невоєнна О.А., Зібарова Ю.В.
elnevoyennaya@gmail.com
juliya.zibarova@gmail.com

В статті розглядається проблема зв'язку захисних механізмів з типами батьківського ставлення у старших підлітків. Механізми психологічного захисту набуваються за життя, а тому важливу роль у їх формуванні відіграє той контекст, у якому зростає і виховується дитина. За результатами проведеного дослідження ми можемо констатувати, що батьківське ставлення виступає в ролі чинника, який є підставою для розвитку захисних механізмів особистості. Більшість механізмів психологічного захисту виявлено при типі батьківського ставлення «авторитарна гіперсоціалізація», а саме таких як «проекція», «компенсація», «уникнення» та «регресія». Використання в родині «симбіотичного» стилю є передумовою прояву таких захисних механізмів як «проекція» та «компенсація», а наявність «кооперації» може бути підставою для формування «компенсації».

Ключові слова: захисні механізми особистості, тип батьківського ставлення, соціалізація, підліток.

В статье рассматривается проблема связи защитных механизмов с типами родительского отношения у старших подростков. Механизмы психологической защиты приобретаются при жизни, а потому важную роль в их формировании играет тот контекст, в котором растет и воспитывается ребенок. По результатам проведенного исследования мы можем констатировать, что родительское отношение выступает в роли фактора, который является основанием для развития защитных механизмов личности. Большинство механизмов психологической защиты обнаружено при типе родительского отношения «авторитарная гиперсоциализация», а именно таких как «проекция», «компенсация», «избегание» и «регрессия». Использование в семье «симбиотического» стиля является предпосылкой проявления таких защитных механизмов как «проекция» и «компенсация», а наличие «кооперации» может быть основанием для формирования «компенсации».

Ключевые слова: защитные механизмы личности, тип родительского отношения, социализация, подросток.

The article deals with the problem of defence mechanisms connection with the types of adolescents parental attitudes. Mechanisms of psychological protection are acquired during life, and therefore the important role in their formation is played by the context of child's growing and educating. Due to the results of the study, we can state that the parental attitude is a factor of development for a personal defence mechanisms. Most mechanisms of psychological protection are found at the type of «authoritarian hyper socialization» parental relationship namely «projection» «compensation» «avoidance» and «regression». «Symbiotic» style in the family is a prerequisite for the manifestation of such protective mechanisms as «projection» and «compensation», and the presence of «cooperation» may be the basis for the formation of «compensation».

Key words: the defense mechanisms of personality, the type of parental attitude, socialization, adolescents.

Вивчення особливостей прояву та формування захисних механізмів особистості цікавить теоретиків та дослідників цього питання протягом багатьох років. В класичній психології [7, 9, 10, 11] та роботах сучасних науковців [5, 6, 8, 12] захисні механізми розглядалися з боку їх природи, умов та причин виникнення, чинників, які впливають на особливості їх прояву тощо. Розробку проблеми захисних механізмів особистості почав З.Фрейд, який ввів дане поняття в психологію в своїй роботі «Захисні нейропсихози» [10]. В трактовці автора це поняття означало боротьбу «Я» проти болочих, нестерпних подій, спогадів, почуттів. Пізніше це поняття розроблялося А.Фрейд, яка звернула увагу на те, що вони вирішують зовнішній конфлікт, оскільки людина є соціальною істотою, вони не є вродженими, а набуваються за життя [9].

Е.Еріксон, А.Ренан [15] вбачали, перш за все, в захисних механізмах засіб, що сприяє самозбереженню індивіда. В.С.Ротенберг, В.В.Аршавський [7] вважають, що саме ці механізми підтримують і сприяють цілісності самосвідомості особистості. І.Д.Стойков [15] стверджує, що діяльність захисних механізмів приводить до внутрішньої рівноваги, узгодженості, стабільності. Таким чином, дані автори розглядають захисні механізми особистості як позитивний феномен, який не тільки сприяє, а без якого неможливий процес адаптації людини в соціумі.

З іншого боку, ряд дослідників вбачають в даному феномені скоріше фактор дезадаптації особистості. Прихильниками такого погляду на захисні механізми особистості є К.Роджерс, А.Маслоу, К.Хорні, В.Райх та ін. [3, 12].

На сьогодні дослідники захисних механізмів особистості характеризують їх як такі, що формуються в дитинстві, вирішують соціальні конфлікти, діючи на несвідомому рівні та спотворюючи дійсність. При цьому набір механізмів захисту індивідуальний і характеризує рівень зрілості особистості.

А.Фрейд [9, 10] та А.Адлер [3, 12] першими робили спроби в поясненні виникнення та формування захисних механізмів в онтогенезі. Сучасні вчені в цьому питанні дійшли розуміння в тому, що на кожному етапі розвитку дитини існують такі ситуації, які викликають реакції страху, тривоги, дискомфорту. Для того, щоб впоратися з такими ситуаціями, дитина звертається до захисних механізмів, які зберігаються й надалі.

В дитинстві такі ситуації частіше за все виникають всередині родини, в якій дитина вперше зіштовху-

ється з тим, що навколишній світ може стати тією силою, що призводить до певного роду фрустрації. Однією із найбільш важливих характеристик родини є тип батьківського ставлення, під яким розуміють систему батьківського, емоційного ставлення до дитини, сприйняття дитини батьком і спосіб поведінки з нею [1]. Основні типи батьківського ставлення, на основі яких ґрунтуються інші типології, були виділені Д.Баумрінд [1]: авторитарний, демократичний, ліберальний, опікаючий стилі та окремо хаотичний стиль.

Аналіз останніх досліджень. Значущий вклад в дослідження онтогенезу захисних механізмів особистості у зв'язку з взаємодією у сім'ї в дитячому віці зробили Р.М. Грановська та І.М.Нікольська [4, 5]. В цілому, в роботах авторів стверджується, що нормальна система психологічного захисту не може сформуватися в умовах таких стилів виховання як авторитарний, який реалізують владні батьки. Саме такі батьки блокують здатність дитини до близьких взаємовідносин, що приводить до їх схильності та залежності від інших. Авторами зазначається, що використання ліберального стилю призводить до формування у дитини пасивних варіантів психологічного захисту, тенденції до уникання, проблем із самоідентифікацією.

Чумакова О.В. [13], досліджуючи механізми психологічного захисту у дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, виявила, що діти використовують захисні механізми рідше дорослих. При цьому їхня інтенсивність значно вища, тобто вони не в змозі розташувати їх в діапазоні адекватного функціонування. Це, у свою чергу, несе загрозу психічному здоров'ю дитини.

Дослідження психологічного захисту у дітей, що виховуються в різних соціальних умовах, було проведено Кабановим І.С. [6], який дійшов висновку, що інтенсивне використання поведінкових захисних механізмів у дітей дошкільного віку є частиною процесу нормативного розвитку і зумовлено комплексом соціально-психологічних характеристик, який містить ставлення до дитини значущого дорослого.

Так, емпіричне дослідження феномена захисних механізмів характеризується тим, що існує багато розрізнених поглядів на процес формування системи захисних механізмів особистості. У своїй роботі ми намагаємося звернутися до становлення психологічного захисту дітей у ранньому віці у зв'язку з впливом на їхній розвиток саме такої характеристики сім'ї як тип батьківського ставлення, а не більш широкого поняття стилю виховання.

Актуальність дослідження пов'язана з проблемою впливу типів сімейного виховання на формування захисних механізмів особистості дитини. Встановлені зв'язки між особливостями механізмів захисту у дітей та типами батьківського ставлення дають можливість раннього прогнозування можливих проблем в системі дитячо-батьківських відносин, а також формулювання конкретних рекомендацій по усуненню цих проблем.

Метою нашої роботи стало вивчення захисних механізмів у підлітків та їх зв'язку з типом батьківського ставлення.

Дослідження було проведено в Обласній спеціалізованій школі-інтернаті «Обдарованість» міста Харкова з учнями 10 класів та їх батьками. Вік школярів від 15 до 17 років.

Для діагностики механізмів психологічного захисту було використано Тест-опитувальник механізмів психологічного захисту «Індекс життєвого стилю» (ДЖС) Р.Плутчика, Г.Келлермана, Х.Р.Конте в адаптації Є.С.Романова, Л.Р.Гребеннікова та методичку «Захисні механізми особистості», розробленої А.А. Азбель при участі А.Г.Грецова [2].

Виявлення типу батьківського ставлення у батьків реалізовувалося з допомогою «Тесту-опитувальника батьківського ставлення» А.Я. Варга та В.В. Століна [14]. Згідно з інструкцією батьки, відповідаючи на представлені питання, повинні були орієнтуватися на той час, коли їхнім дітям було 5-6 років (дошкільний вік).

Результати дослідження. Ми виявили, що найбільш характерними і вираженими для наших підлітків захисними механізмами є «проекція», «компенсація» та «раціоналізація» (таблиця 1). У своєму аналізі ми орієнтувалися на дані В.Г.Каменської, чий дослідження свідчать, що значення, вище за 50%, відбиває реально наявні, невіршені зовнішні і внутрішні конфлікти.

Таблиця 1

Вираженість захисних механізмів у підлітків

Захисний механізм особистості	Вираженість (у відсотках)
Витіснення	46,5
Регресія	46,2
Заміщення	38,0
Заперечення	44,1
Проекція	76,7
Компенсація	53,0
Реактивне утворення	47,0
Раціоналізація	61,8

Так, захисний механізм «компенсація» (53,0%), як ми припускаємо, може проявлятися в тому, що через наявність певної фруструючої ситуації і неможливість її вирішення, підлітки намагаються розвиршити її шляхом задоволення в іншій сфері: можливо, сам факт навчання в школі для обдарованих дітей обумовлений тим, що саме через цей захисний механізм вони намагалися подолати труднощі або комплекси, які були їм властиві, і які не могли бути вирішені будь-яким іншим чином. «Раціоналізація» (61,8%), як відомо, є характерним феноменом саме юнацького віку [8], що й відобразилося в результатах нашого дослідження. У наших випробуваних це проявляється у схильності до роздумів, міркувань, зосередженні на реальності. Дієвість даного психологічного механізму захисту призводить в результаті до того, що у дітей підвищується рівень знань

та інтелекту. Що стосується захисного механізму «проекції» (76,7%), то, в першу чергу, він може проявлятися у тому, що наші випробувані переносять на інших ті свої характеристики, які ними відторгаються і не приймаються. Ми також припускаємо, що дія даного захисного механізму певним чином обумовлена дуже розвинутим психологічним механізмом захисту – «раціоналізацією» як спроба зменшити його вплив на особистість. Так, «проекція» може слугувати тим механізмом, який, як стверджує Н.Мак-Вільямс, дозволяє проявлятися феноменом емпатії, оскільки дає можливість хоч і не розуміти, але співпереживати іншому.

В цілому, захисні механізми виражені настільки, щоб давати змогу старшокласникам достатньо ефективно вирішувати як внутрішні, так і зовнішні конфлікти. Представлені механізми захисту мають приблизно однаковий рівень вираженості (див. таблицю 1). Це означає, що для випробуваних характерна гнучкість у виборі захисних механізмів, а не застрягання на окремих з них.

Аналіз зв'язків між захисними механізмами особистості та типами батьківського ставлення показав, що найбільш вагомими виявилися зв'язки з тими захисними механізмами, які найбільшою мірою характерні для наших випробуваних. Власне, вони і становили найбільший інтерес для дослідження.

Таблиця 2

Результати дослідження зв'язків між типами батьківського ставлення та захисними механізмами особистості у підлітків (за Спірменом)

Тип батьківського ставлення Захисні механізми	Кооперація	Симбіоз	Авторитарна гіперсоціалізація
Проекція	–	0,446*	0,497*
Компенсація	0,517**	0,507*	0,521*
Уникнення	–	–	0,463*
Регресія	–	–	-0,671**

** - кореляція значима на рівні $p < 0,01$ (2-стороння)

* - кореляція значима на рівні $p < 0,05$ (2-стороння)

Як ми бачимо з таблиці 2, були виявлені позитивні зв'язки між захисним механізмом «проекції» та типами батьківського ставлення – «симбіозом» (0,446, $p < 0,05$) та «авторитарною гіперсоціалізацією» (0,497, $p < 0,05$). Це свідчить, що у дітей, у родинях яких мали місце симбіотичні зв'язки (згідно з інструкцією, яку ми надавали батькам), спостерігається відсутність дистанції між дитиною та батьком. Можливо, це призводить до неспроможності дитини нести відповідальність за себе та своє життя, сприйняття себе умовно «беззахисною». У зв'язку з цим вона зникає, що всі проблеми, всі потреби задовольняються батьками й не потребують її зусиль, тому може виникати «проекція», яка дозволяє не нести за себе відповідальності, перекладаючи її на когось зовні. З іншого боку, авторитарний контроль, вимога дисциплінованої поведінки без врахування точки зору дитини, приводить до того, що навіть те, якою особистістю є дитина, цілком залежить і контролюється батьками. Як наслідок, спостерігається залежність від батьків, через яку дитина зникає в умовах підвищеного контролю старшими повністю відповідати їхнім очікуванням та вимогам. «Проекція» ж сприяє тому, що уявлення дитини про себе цілком відповідають соціально прийнятним уявленням про особистість.

Зафіксовані кореляційні зв'язки між захисним механізмом «компенсації» та наступними типами батьківського ставлення: «кооперація» (0,517, $p < 0,01$), «симбіоз» (0,507, $p < 0,05$) та «авторитарна гіперсоціалізація» (0,521, $p < 0,05$). В ситуації розвитку дитини, коли в її взаєминах з батьками виділяється кооперація, дитина визнається як особистість, якій намагаються допомогти в реалізації власних цілей, при чому дитина почуває себе рівною іншим членам родини, проявляє ініціативу та самостійність. «Компенсація» може виникати як можливість розвиватися в сферах, які не є фруструючими, що можливо, бо дитина має віру в себе. Зв'язок між механізмом «компенсація» та стилем «симбіоз» ми пояснюємо висунанням двох гіпотез, оскільки методика «Індекс життєвого стилю» в показнику «компенсації» поєднує механізми «компенсації» та «ідентифікації». По-перше, це може бути через те, що дитина відчуває свою залежність від батьків, через що може проявлятися механізм «ідентифікації». Так, дитина просто не має можливості розвиватися автономно і виробляти свої власні цінності. Інший шлях – фантазування з метою покинути невідконтрольну ситуацію, що неможливо зробити в дійсності через залежність від цієї ситуації. Ситуація «ідентифікації» через недостачу самостійності дитини проявляється й у зв'язку «компенсації» з «авторитарною гіперсоціалізацією». Знову ж таки «компенсація» може виступати як вирішення будь-якої ситуації через прояв себе в іншій сфері, або ж взагалі в сфері фантазій.

Наявність у випробуваних зв'язку між типом батьківського ставлення «авторитарної гіперсоціалізації» та захисного механізму «уникнення» свідчить, що авторитарний контроль за усіма проявами життя дитини з боку батьків призводить до уникнення дитиною наявних між ними конфліктів. Така реакція можлива, якщо дитина не знає більш конструктивного способу вдоволення своєї потреби.

Зворотній зв'язок між «контролюючим» типом ставлення та «регресією» пояснюється тим, що «регресія» являє собою перехід до ранніх етапів розвитку особистості. Разом з тим, зазвичай контролюючі батьки не дозволяють дитині бути дитиною, негативно ставляться до проявів інфантилізму. Через це дитина відчуває свою провинув або страх покарання. Для людини ці почуття є травмуючими, тому вона уникає поведінки, яка може слугувати причиною їх виникнення.

За допомогою факторного аналізу було виділено два фактори, які визначили особливості наявності певних захисних механізмів при превалюючому типі батьківського ставлення. Один з них – фактор

«психологічні захисні механізми, наявні при відсутності у дитини самостійності» – біполярний (табл.3), на позитивному полюсі фактору знаходяться наступні шкали: «заміщення», «проекція», «компенсація», «симбіоз» та «авторитарна гіперсоціалізація», а на негативному: «регресія». Даний фактор описує 32% загальної дисперсії.

Таблиця 3
(Фактор №1)

Захисні механізми, наявні при відсутності у дитини самостійності

Шкала	Фактор
Регресія	-0,670
Заміщення	0,669
Проекція	0,672
Компенсація	0,763
Симбіоз	0,669
Авторитарна гіперсоціалізація	0,745

Так, ті типи батьківського ставлення, які є найбільш представленими у виявлених кореляційних зв'язках і які є найбільш продуктивними з точки зору представленості в них захисних механізмів особистості, потрапляють в один фактор з тими психологічними механізмами захисту, які є найбільш характерними для наших випробуваних – «проекція» та «компенсація» - що свідчить на користь припущення щодо дезадаптивних впливів даних типів батьківського ставлення на дитину. В цілому, відсутність у дітей самостійності, відповідальності за себе, які є основними характеристиками, що об'єднують «симбіоз» та «авторитарну гіперсоціалізацію», спостерігаються по відношенню до тих учнів, у «профілях» психологічних захисних механізмів яких чільне місце посідають умовно «деструктивні» захисні механізми.

Інший виявлений фактор – «психологічні захисні механізми, виявлені при відсутності поваги до дитячого віку». Даний фактор також біполярний (табл.4), на позитивному полюсі знаходяться шкали «витіснення», «заміщення», «реактивне утворення» та «ставлення до невдач», на негативному – «кооперація». Даний фактор описує 23,5% загальної дисперсії.

Таблиця 4
(Фактор №2)

Захисні механізми, виявлені при відсутності поваги до дитячого віку

Шкала	Фактор
Витіснення	0,523
Заміщення	0,442
Реактивне утворення	0,423
Кооперація	-0,573
Ставлення до невдач	0,629

Відсутність у сім'ях кооперації з дитиною, ставлення до неї як до інфантильної, ставлення «згори вниз» (бо в обох випадках применшується значущість дитячого віку як такого) спостерігається нарівні з такими захисними механізмами особистості як витіснення, заміщення, реактивне утворення. Для нашої вибірки прояви цих типів батьківського ставлення та захисних механізмів не є властивими.

Важливо додати, що відсутність механізму «раціоналізації» при проведенні факторного аналізу та водночас його вираженість у наших підлітків дозволяє нам стверджувати, що у своїх відповідях на опитувальник батьки школярів орієнтувалися саме на дошкільний вік. «Раціоналізація» у дітей не бути виявлена, так як формується в більш дорослому віці (молодша школа).

Висновки. Результати дослідження свідчать про те, що урахування психології дитини (стиль «кооперації») приводить до прояву механізму захисту «кооперації», а ставлення до дитини без поваги та надання їй самостійності може слугувати фундаментом для проявлення «проекції», «уникнення», «регресії», «компенсації». Незалежно від типу батьківського ставлення у вихованні дітей дошкільного віку, у дошкільників формуються захисні механізми. Такі типи батьківського ставлення як «авторитарна гіперсоціалізація» та «симбіоз» призводять до формування умовно «деструктивних» захисних механізмів, таких як «проекція», а «авторитарна гіперсоціалізація» - до «уникнення» та «компенсації». Тоді як «кооперація» та «симбіоз» є підставою для формування «компенсації», яка сприяє адаптації. Так, фактор батьківського ставлення не може бути виключений із переліку чинників, які впливають на поведінку дитини, що проявляється в тому числі в характерних для дитини механізмах психологічного захисту.

Перспективу подальших досліджень ми бачимо у розширенні вибірки підлітків. Оскільки наші випробувані – учні школи-інтернату для обдарованих дітей, цікаво з'ясувати, чи будуть отримані результати характерними для учнів загальноосвітніх шкіл. Разом з тим є підстави припускати, що формування захисних механізмів в контексті батьківського ставлення в родинах з різними умовами виховання (у дітей з повних, неповних сімей та дітей-сиріт) може різнитися. Дослідження потребує виявлення зв'язку захисних механізмів підлітків з типом батьківського ставлення саме матерів та батьків (по гендерній ознаці).

Література

1. Азаров Ю. П. Семейная педагогика / Ю. П. Азаров. – М.: изд. «Политической литературы», 1987. – 400 с. – (Мастера психологии).
2. Азбель А. А. Психологические тесты для старшеклассников и студентов / А. А. Азбель, А. Г. Грецов – СПб.: Питер, 2012. – С. 79–85.
3. Бурлачук Л. Ф. Психотерапия: Учебник для вузов / Л. Ф. Бурлачук, А. С. Кочарян, М. Е. Жидко. – СПб.: Питер, 2007. – 480 с. – (2-е издание). – (Учебник для вузов).
4. Грановская Р. М. Защита личности: психологические механизмы / Р. М. Грановская, И. М. Никольская – СПб.: Знание, 1998. – С. 23–112.
5. Грановская Р. М. Психологическая защита у детей / Р. М. Грановская, И. М. Никольская – СПб.: Речь, 2000. – С. 3–43.
6. Кабанов И. С. Психологические особенности защитного поведения у детей дошкольного возраста, воспитывающихся в различных социальных условиях: диссертация кандидата психологических наук: 19.00.01 / И. С. Кабанов. – МГПУ, 2014. – 170 с.
7. Мухина В. С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество / В. С. Мухина – М.: Академия. – (Учебник для вузов). – С. 11–81; 410–490.
8. Романова Е. С. Механизмы психологической защиты: генезис, функционирование, диагностика / Е. С. Романова, Л. Р. Гребенников. – Мытищи: Талант, 1996. – 144 с.
9. Фрейд А. Психология «Я» и защитные механизмы / А. Фрейд. – М.: Педагогика, 1993. – 144 с.
10. Фрейд З. The neuro-psychoses of defence // The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud - Die Abwehr-Neuropsychosen (1894) / З. Фрейд. – Лондон: Hogarth press and the Institute of Psychoanalysis, 1962. — Т. III.
11. Фрейд З. Психология бессознательного / З. Фрейд – М.: Просвещение, 1990. – (Сб. произведений). – (Сост. науч. ред., авт. вступ. ст. М. Г. Ярошевский). – С. 39–123.
12. Хьелл Л. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер – СПб.: Питер, 2003. – (3 международное издание). – (Мастера психологии). – С. 105–146; 254–270; 480–563.
13. Чумакова Е. В. Психологическая защита личности в системе детско-родительского взаимодействия: диссертация кандидата психологических наук: 19.00.11 / Чумакова Е.В. – СПбГУ, 1998г. – С. 152–155.
14. Эйдемиллер Э. Г. Методы семейной диагностики и психотерапии / Э. Г. Эйдемиллер. – М&Спб.: Фолиум, 1996. – 45 с.
15. Специфичность онтогенеза механизмов психологических защит: теоретический контекст [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <http://jurnal.org/articles/2014/psih42.html>.

References

1. Azarov Yu. P. Semeynaya pedagogika / Yu. P. Azarov. – M.: izd. «Politicheskoy literatury», 1987. – 400 s. – (Mastera psihologii).
2. Azbel A. A. Psihologicheskie testy dlya starsheklassnikov i studentov / A. A. Azbel, A. G. Gretsov – SPb.: Piter, 2012. – S. 79–85.
3. Burlachuk L. F. Psihoterapiya: Uchebnik dlya vuzov / L. F. Burlachuk, A. S. Kocharyan, M. E. Zhidko. – SPb.: Piter, 2007. – 480 s. – (2-e izdanie). – (Uchebnik dlya vuzov).
4. Granovskaya R. M. Zashchita lichnosti: psikhologicheskie mekhanizmy / R. M. Granovskaya, I. M. Nikolskaya – SPb.: Znanie, 1998. – S. 23–112.
5. Granovskaya R. M. Psihologicheskaya zashchita u detej / R. M. Granovskaya, I. M. Nikolskaya – SPb.: Rech, 2000. – S. 3–43.
6. Kabanov I. S. Psikhologicheskie osobennosti zashchitnogo povedeniya u detey doshkolnogo vozrasta, vospityvayushchih v razlichnyh sotsialnyh usloviyah: dissertatsiya kandidata psikhologicheskikh nauk: 19.00.01 / I. S. Kabanov. – MGPU, 2014. – 170 s.
7. Mukhina V. S. Vozrastnaya psikhologiya: fenomenologiya razvitiya, detstvo, otrochestvo / V. S. Mukhina – M.: Akademiya. – (Uchebnik dlya vuzov). – S. 11–81; 410–490.
8. Romanova E. S. Mekhanizmy psikhologicheskoy zashchity: genezis, funktsionirovanie, diagnostika / E. S. Romanova, L. R. Grebennikov. – Mytishi: Talant, 1996. – 144 s.
9. Freyd A. Psikhologiya «Ya» i zashchitnye mekhanizmy / A. Freyd. – M.: Pedagogika, 1993. – 144 s.
10. Freyd Z. The neuro-psychoses of defence // The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud - Die Abwehr-Neuropsychosen (1894) / Z. Freyd. – London: Hogarth press and the Institute of Psychoanalysis, 1962. — T. III.
11. Freyd Z. Psikhologiya bessoznatelnogo / Z. Freyd – M.: Prosveschenie, 1990. – (Sb. proizvedenij). – (Sost. nauch. red., avt. vstup. st. M. G. Yaroshevskij). – S. 39–123.
12. Hьell L. Teorii lichnosti / L. Hьell, D. Zigler – SPb.: Piter, 2003. – (3 mezhdunarodnoe izdanie). – (Mastera psihologii). – S. 105–146; 254–270; 480–563.
13. Chumakova E. V. Psikhologicheskaya zashchita lichnosti v sisteme detsko-roditelskogo vzaimodejstviya: dissertatsiya kandidata psikhologicheskikh nauk: 19.00.11 / Chumakova E.V. – SPGU, 1998g. – S. 152–155.
14. Ejdemiller E. G. Metody semeynoy diagnostiki i psihoterapii / E. G. Ejdemiller. – M&Spb.: Folium, 1996. – 45 s.
15. Spetsifichnost' ontogeneza mekhanizmov psikhologicheskikh zashchit: teoreticheskij kontekst [Elektronnij resurs] – Rezhim dostupu do resursu: <http://jurnal.org/articles/2014/psih42.html>.